

6.01.2016 ж.

«Мәйдзи жаңғыруы» немесе Әлихан Бөкейхан мұраты

Әлихан Бөкейхан

Терең білім, ұлтының төл тарихына, көне мәдениеті мен салт-дәстүріне деген шексіз сүйіспеншілік, туған жерінің түкпір-түкпірін зерттеу, халқына кіршіксіз әрі адал қызмет ету, алты Алашының бостандығы мен құқы үшін тынымсыз күрес – міне, осының бәрі қазақтың XX ғасыр басындағы Ұлт-азаттық «Алаш» қозғалысының жетекшісі, қазіргі Қазақстанның іргетасын қалаған Алаш автономиясының төрағасы Әлихан Бөкейхан тұлғасының бір қыры ғана еді.

Әлихан Бөкейханның туған халқының бостандығы мен жарқын келешегі үшін сарп еткен бүкіл саналы ғұмыры мен жанпидашыл қызметі – ұлт көсемі болудың ең жарқын үлгісі, өнегесі болатын.

Әлиханды алғаш рет және алдымен «бүкіл қазақ өлкесіне ықпал ететін, дала өлкесіндегі діни-саяси қозғалыстың көсемі» деп 1905 жылы-ақ отаршыл патша әкімшілігі мойындаған. «Қазақ» газеті шығып тұрған жылдары, әсіресе, қазақтарды Батыс майданға қара жұмысқа алған кезде Қыр баласын «Алаштың Әлиханы», «Ел ағасы», «Алаш көсемі» («ұлт көсемі») деп бүкіл ісі қазақ таныды.

1917 жылдың 13 желтоқсаны мен 1991 жылдың 16 желтоқсанындағы екі тарихи оқиғаның арасында тарихи сабақтастық та, ұқсастық та аз емес. Оған күмән жоқ. Бірақ, айырмашылықтары да жетерлік. Сол айырмашылықтардың бірегейі: егер XX ғасыр басындағы қазақ тарихын шынайы тарихи тұлға жасаған болса, ол тарихты жасаушы тарихи дара тұлға – Әлихан Бөкейхан

болатын-ды.

XX ғасырдың жиырмамыншы жылдарында «Әлихан қазақты «Алаш» ұраны мен туының астына топтастырып, біртұтас Алаш ұлтын қалыптастырды, қазіргі қазақ ұлтының атасы болды деген пікір айтылатын. Алаш қайраткерлерінің бірі – Қошмұхаммед Кемеңгерұлы 1924 жылы Мәскеуде жарық көрген «Қазақ тарихынан» атты очеркінде: «Үкіметтің қара қуғын жасаған күндерінде айдауына да, абақтысына да шыдап, ел үшін басын құрбан қылған ат төбеліндей ғана азамат тобы болды. Бұл топты баулыған – Әлихан. Әлиханның қазақ еліне істеген тарихи қызметі: әдеби тіл тууына себеп болды, өзіне ерген топты діни фанатизмге қарсы тәрбиеледі. Бұдан барып татардан іргесін аулақ салған қазақ ұлты туды», – деп жазды.

Әлихан 1866 жылдың 5 наурызында бұрынғы Семей облысы, Қарқаралы оязы, Тоқырауын болысына қарасты Қызыларайдағы №7 ауылда дүниеге келді (қазіргі Қарағанды облысы, Ақтоғай ауданы аумағындағы «Қасым қыстағы»). Бұл – Ресей империясының отарлау саясаты салдарынан қазақтың сонау ғұн-сақ дәуірінен бері қалыптасып келген көшпелі салт-дәстүрі мен тұрмыс-тіршілігі, шаруашылығы, рулық-қауымдық қарым-қатынастары бұзылып, кіндік қаны тамған жерінен де, оны пайдалану құқынан да айрыла бастаған, төл мәдениеті мен құндылықтары аяқасты болып, жаңасы қалыптаса қоймаған аумалы-өтпелі

кезең еді. Патшалық биліктің озбыр саясатын жастайынан көріп, атасы Мырзатайдың қолында өскен Әлиханның бойында отаршыл билікке ғана емес, жан алып, жан беріспей-ақ отарлық қамытты киюге мәжбүр еткен өз халқының салт-санасы, тұрмыс-тіршілігі, шаруашылығына деген сыни көзқарасы да ерте қалыптасты.

Қарқаралы мен Омбыдағы бастауыш, етікші, кәсіби-техникалық оқуларын аяқтаған соң Әлихан 1890 жылы Санкт-Петербурдағы Орман институтына түсіп, 1894 жылы II-дәрежелі ормантанушы-ғалым дипломын алып шықты. Орман институтында оқумен қатар, ол Санкт-Петербур университетінің заң факультеті курсы 1893 жылы «экстерн» әдісімен тәмамдап, заңгер дипломын қоса алады.

Студент кезінде марксизм идеясын терең меңгерген Әлихан 1895-1897 жылдары өз мамандығы бойынша «Омбы орманшылығы орманшысының көмекшісі – төменгі орман мектебінің оқытушысы» болумен қатар, 1930 жылғы естеліктерінде С.Швецов мәлімдегендей, омбылық «Степной край» газеті редакциясында қызмет істеп, басылымның саяси шолушысы, марксизм идеясын насихаттаушы ретінде бүкіл Дала өлкесі мен Сібір өңіріне кең танылды. Бірақ қазақтың жер-суын, тұрмыс-тіршілігін, шаруашылығын зерттеп, төрт түлік малын есепке алған 1896-1901 жылдар аралығындағы «Щербина экспедициясы» мен Сібір темір жолы бойындағы қазақтың мал шаруашылығын, қазақтың ірі қара малы мен қой тұқымдарын және санын зерттеген 1902-1903 жылдарғы «Швецов экспедициясынан» кейін Әлихан, қазақ қоғамын төл мәдениетінің ерекшелігі, әлеуметтік құрамы жағынан да, шаруашылығы тұрғысынан да тап-тапқа – еңбекші және капиталист-буржуаға бөлу тұрмақ, шаруа және феодал, яғни, езуші және езілуші таптар деп жіктеуге болмайтынына көз жеткізіп, марксизммен біржола қош айтысты. 1910 жылы Санкт-Петербурда басылып шыққан «Қазақтар» очеркінде атап көрсеткендей, өзі тәрбиелеп өсірген «Алаш» зиялыларын бас тап Әлихан қазақ елін Батыс Еуропа өркениеті деңгейіне жеткізуді түпкілікті мақсат етіп алды. Осы мақсатқа ол мәдениеті мен әлеуметтік-экономикалық болмысы жағынан қазаққа бір табан жақын жапондардың әйгілі «Мэйдзи төңкерісі» тәжірибесі мен оның жемістерін ден қоя зерттеді.

«Мэйдзи төңкерісі» немесе «Мэйдзи жаңғыруы» деп – Жапонияны артта қалған аграрлық елден 21 жылдың ішінде әлемнің жетекші мемлекетінің біріне айналдырған 1868-1889 жылдар аралығында іске асырылған саяси, әскери және әлеуметтік-экономикалық реформалардың жиынтығын айтады. «Мэйдзи» саясатының нәтижесінде қазіргі Жапония ұлттық мемлекеті мен бірегей жапон ұлты қалыптасты. Сегундар үстемдік еткен мемлекеттік биліктің самурай жүйесінен тікелей император мен ол жасақтаған үкімет басқаратын жүйеге көшті. «Мэйдзи жаңғыруы» іске асырылған жылдары жапондардың дәстүрлі тұрмыс-тіршілігі түбегейлі бұзылып, елде жедел түрде батыс өркениетінің жетістіктері енгізілді. Тұрақты армия құрылып, қару-жарақ пен соғыс техникасының, соғыс тактикасының ең үздік үлгілерімен қаруланды. Армиядан бөлек полиция құрылды. Түбегейлі реформалар жапон қоғамының әлеуметтік, жер, қаржы-салық, ағарту-білім беру салаларын да қалдырмай қамтылып, ұлттық экономиканы дамытудың ең үздік технологияларға негізделген өнеркәсіптік жолына түсті.

«Мэйдзи төңкерісінің» тарихын зерттегенде Әлихан туған еліне жапон тәжірибесін бұлжытпай, айнытпай қолдануды жоспарлаған жоқ, ол мүмкін де емес-ті. Оған себеп, Алаш көсемінің көзқарасынша, біріншіден, Жапондар 1868 жылға дейін қазақ елі сияқты артта қалған аграрлық ел болса да, тәуелсіз дербес мемлекет болды да, жоспарлаған түбегейлі реформаларын сыртқы күштердің ықпалынсыз, араласуынсыз жүзеге асыра алды. Қазақ елі болса – Ресей империясының отарлық езгісінде отырды. Сол себепті Әлихан «Алаш» қозғалысының стратегиялық мақсаттарының бір бөлігін ұлттық автономия құрмай тұрып-ақ, патшалық Ресей тұсында орыстың самодержавиеге қарсы оппозициялық күштерінің көмегімен жүзеге асыруды көздеді. Ұлт-азаттық «Алаш» қозғалысының стратегиялық мақсаттарының дені 1905 жылғы әйгілі «Қарқаралы петициясында» көрініс тапқанын атап көрсету керек. Әлиханның 1905 жылы Ресей империясындағы ең ықпалды Конституциялық-демократиялық партиясының қатарына, I және II Мемлекеттік думалар күшпен таратылып, 1905-1907 жылдар төңкерісі жеңіліс тапқан соң, тарыдай шашыраған оппозициялық партиялардың күшін самодержавиені құлатуға жұмылдыру үшін құрылған аса құпия масон ұйымына кіруінің басты сыры да осында болатын. «Алаш» қозғалысының стратегиясына сәйкес, прогресшіл орыс партиялары мен масон ұйымының күштерімен самодержавиені құлатқан 1917 жыл Ақпан төңкерісінің ізінше Әлихан кадет партиясымен де, масон ложасымен де қоштасып, «Алаш» партиясын құрды.

Әйтсе де, Әлихан Ақпан төңкерісіне дейін өзінің жақын үзеңгілестерімен мәдениет, оқу-ағарту саласындағы реформаларын бастап, жартылай іске асырып та үлгерді. «Қияметке шейін қазақ қазақ болып жасамақ, – деп үзілді-кесілді мәлімдеді Әлихан 1913 жылы «Қазақ» газетінде «Түрік баласы» деп жариялаған мақаласында, – Осы ғасырдағы әлем жарығына қазақ көзін ашып, бетін түзесе, өзінің қазақшылығын жоғалтпағандай, және өзіміздің шарқ әдетіне ыңғайлы қылып «Қазақ мәдениеті» (Казакская культура) құрып, бір жағынан «Қазақ әдебиеті» (Казакская литература) тұрғызып, қазақшылығын сақтамақшы».

Оған қоса Алаш көсемі 1904 жылдан бастап Дала және Түркістан өлкелеріне бөлінген еліне жергілікті өзін-өзі басқару жүйесі – земствоны енгізу үшін күресті. 1906 жылы I Мемлекеттік думаға сайланғанда Әлихан земство енгізу, қазақ иеленіп отырған жерді қазақтың қауымдық меншігіне беру, қазақты әскери қызметке тарту, іс қағаздарын қазақ тілінде жүргізу, қазақ мектеп-медреселерінде ана тілінде оқыту туралы бірқатар заң жобасын дайындап қойған еді. Оның земство енгізбек ойының астарында – біріншіден, ата-баба жерін земствоның қарауына беріп, келімсектердің ағынын тежеу болса, екіншіден – қазақ мемлекетінің құрылысын оның берік іргетасын (фундаментін) қалаудан, яғни жергілікті инфрақұрылымды дамытып

нығайтудан бастауды көздеді. «Земство, – деп жазды Қыр баласы Алаш автономиясын жариялаудың дәл қарсаңында, – жұрт өзі сайлап қоятын мәжіліс мекеме. Жұрттың көзі, жанашыры, күзетшісі, қамқоры, қорғаушысы. Тұрмыс-тіршілікте земство билемейтін іс болмайды... Земство қойма-склад жасап, жұртқа арзанға егін оратын, пішен шабатын сайман алып береді... Осы күнде мұхитқа шатыр болатын, темір сататын земство союзы бар. Земство қолында сот болады. Судияны земство сайлап қояды. Милицияны земство жалдап қояды. Земство жол түзейді, көпір салады, арық қаздырады, су алған пішендікті құрғатады. Земство егінді, малды страхование қыла, осы».

Ал «Алаш» партиясының жарғысында жер мен земство турасында былай делінеді: «Жер заңында жер сату деген болмау, әркім өзі пайдалану. Пайдасынан артық жер сатылмай, земствоға алыну. Жердің кені, астығы, байлығы қазынанікі болып, билігі земство қолында болу».

Үшіншіден, Әлихан земствоны – мемлекет қайраткерлерін тәрбиелеу мектебі деп қарастырды. Ресейдің XX ғасыр басындағы көрнекті мемлекет және қоғам қайраткерлерінің дені земстволардан өсіп шыққан еді.

Қазақты әскери қызметтен босатқан орыс патшасының 1834 жылы берген грамотасын (заңдық күші бар) бұзу арқылы өз халқына әскери борыш өтеу міндетін жүктемек болған Әлихан – атты казактардың үлгісімен казактардан өзінің әскери басшылығына қарайтын атты әскер құруды, осылайша – қазақтың тұрақты ұлттық армиясының негізін қалауды көздеді. Оны Әлиханның, Ахмет, Міржақып және тағы басқалардың 1913, 1915-1916 жылдары «Қазақ» газетінде жүргізген пікірталасынан байқаймыз. «Үкімет бізді тым-тырыс отырғызғанда, жаяу солдат қылатын көрінеді, – деп атап көрсетті Қыр баласы 1916 жылы «Қазақ» газетінде, - Жұрт мұны ыңғайлы көрсе, босқа арамтер болмай, тыныш шаруасында жүре бергені жөн. Казак боламын десе, айтысқаны жөн. Менің білгенім, казак әскерге алына қалса, біздің жұрт казак кебін кию мақұл. Казак заңында право жолында мұжықтан ілгері, бұған себеп болған тарих жолы: мұжық құл болған, казак бостандық, құрдастық жолында болған, анық қызметті 12 жыл қыламыз деп, казак жер жағынан мұжықтан ілгері, ерке. Бізге мұны бермес, берсе ұтылмаспыз».

Алайда, тарихтан мәлім, Қазақ өлкесіне земство патшаны құлатқан 1917 жылғы Ақпан төңкерісінен кейін енгізіле бастаса, ұлттық армия құру – Алаш автономиясын жариялаған соң ғана қолға алынды.

Әлихан Бөкейханның Жапониядағы «Мэйдзи жаңғыруы» тәжірибесін өз елінде тұтас қолданғысы келмеуінің тағы екі сыры бар-ды. Біріншісі, Алты Алаш көсемі қазақ пен жапон салт-дәстүр, мәдениеттерінің, ұстанған шаруашылықтарының өзіндік, қайталанбас ерекшеліктерін ескерді. Екіншісі – Жапония монархиялық билікті сақтап қалды. Ал Әлихан Бөкейхан саяси көзқарасы бойынша қазақтан шыққан тұңғыш шынайы демократ, либерал болатын. Мысалға, 1917 жылғы Ақпан төңкерісі Алаш көсемінің Батыс майданның тылында қара жұмыста жүрген қазақ жігіттеріне қамқор болып жүрген күндері жүзеге асты. Төңкерістің ізінше ол Орал облысы мен Бөкей ордасында қазақ сиездерін ұйымдастырып, өткізу үшін майданнан Шафқат Бекмұхамедұлы мен Уәлидхан Танашұлын жібереді. Оларға сиезде қазақтың белгілі ақыны, күйші, Орынбор кадет корпусының түлегі, Әбілхайыр ханның беделді ұрпағы Шәңгерей Бөкейұлын жетекші етіп сайлауды аманаттайды. Әлихан осы аманат арқылы таяу арада өзі жоспарлаған жалпықазақ сиезінде Шәңгерейді Алаш автономиясы үкіметінің төрағалығына өзіне қарсы балама үміткер ретінде нағыз демократиялық сайлау жолымен дауысқа түскенін қалаған болатын. Шәңгерейдің денсаулығы жарамайтын болған соң, Әлихан өзімен бірге Алашорда үкіметінің төрағасын сайлауға II Мемлекеттік думаның бұрынғы депутаты Бақыткерей Құлманұлы мен заңгер Айдархан Тұрлыбайұлының дауысқа түскенін қалап, шынайы демократиялық сайлауда басым дауыспен жеңіске жеткені мәлім. Әлихан Бөкейханның бұл әрекетінен Қазақстанда демократиялық сайлау дәстүрінің негізін қалағысы келгені байқалады.

Оған қоса «Алаш» партиясының жарғысына сәйкес, қазақтың 1917 жылдың 13 желтоқсанында азан шақырылып құрылған Алаш автономиясы өзі де – «үкімет басында «Учредительное собрание» мен «Государственная Дума» қалауынша кесімді жылға сайланатын президент болатын» парламенттік-демократиялық республика болып дүниеге келген-ді. «Автономия болған – өз алдына мемлекет болған, – деп түсіндірді Әлихан өзінің «Қазақ» және «Сарыарқа» газеттерінде 1917 жылдың қазан айында басылған «Жалпы сібір сиезі» атты мақаласында, – Мемлекет болып іс атқару оңай емес». Ал «Алаш» партиясының жарғысында әрі қарай былай делінеді: «Президент халықты министрлер арқылы бағу, ол министрлер «Учредительное собрание» мен «Государственная Дума» алдында жауапты болу. Депутаттар тегіс, тең, төте һәм құпия сайлаумен болады. Сайлау хақында қан, дін, еркек-әйел талғаусыз болады». Алаш автономиясының заманынан озық туған тағы бір ерекшелігі – ол дін істері мемлекеттен бөлінген зайырлы, біртұтас (унитарлық) демократиялық мемлекет болды. Дінді мемлекет істерінен бөлгенде Әлихан мемлекеттің де гүлденуін, діннің де аяқасты болмауын мақсат етті. «Франсұз, орыс һәм өзге жұрттың тарихынан көрінеді, – деп атап көрсетті Әлихан «Мен кадет партиясынан неге шықтым?» атты шағын мақаласында, - молла үкіметтен ақша алса, сатылып кетеді, рухани іс аяқ асты болады. Жалование алған моллалар үкіметке жетекшіл болып, еріп кетеді. Біздің қазақ-қырғыз дін ісін көркейтетін болса, үкімет ісінен бөліп қойған оң болады. Орысша оны «отделение церкви от государства» дейді. Кадет партиясы менің бұл пікіріме өзгеше қарайды».

Алаш көсемі жерді меке-меншікке беруге үзілді-кесілді қарсы болды да, қауымдастық меншікке берілуін қолдады. Оның сырын аталған шағын мақаласында былай деп түсіндірді: «Біздің қазақ жерді меншікті қылып алса, башқұрдша көрші мұжыққа сатып, біраз жылда сыпырылып, жалаңаш шыға келеді!»

Әлихан Бөкейхан Алашты автономия деп жариялағанымен, қазақтың таяу болашақта толық тәуелсіздігін алып, дербес ұлттық мемлекет болатынына күмән келтірмеді. Оны «Жалпы Сібір сиезі» мақаласындағы мына жолдарынан көреміз: «Қазақ ұлты... Сібір автономиясына уақытша қосылады. Өздері, біз енді бөлініп, өз алдымызға автономия боламыз деген күні босанып, автономия болады деп. Биыл жаздай болған комитет сайлаулары, біздің қазақ өзін-өзі билегенде істеген істері көрсетіп тұр: іс атқаратын азаматтың аздығын, жалпы жұрттың қараңғылығын біз ойладық, әуелі Сібірге сүйеніп, тасымалдап, жалғасып, көшіп кетелік; жіп жалғап, зор мемлекет көрнеуінен құтылып-ап, отау болып соңынан бөлінелік деп»

Бұл жерде Алаш көсемінің «зор мемлекет» деп отаршыл Ресей империясын айтып отырғаны түсінікті болса керек. Әлихан қазақтың Ресейден бөліну мүмкіндігін айтпағанда, тіпті оның құрамында ұлттық автономия алуына да енді тіпті орыс демократтарының қарсылығына тап болатынын жақсы сезді. Сол себепті ол «Алаш» партиясының жарғысына «реті келсе, Қазақ автономиясы сыбайлас жұрттармен (яғни, башқұрт, татар, қырғыз) әзірге бірлесе болуы, реті келмесе – бірден-ақ өз алдына жеке болуын» деген жолдарды кіргізді. 1937 жылдың 6 тамызында Мәскеудің Бутырка түрмесінде ОГПУ тергеушісіне берген жауабында ол былай деп атап көрсетті: «Біздің «Алаш» партиямыз басқа ұлттық партиялармен саяси блок құрды (Татарстан, Башқұртстан және т.б.) Құрылтай жиналысынан орыстың буржуазиялық партияларымен уәжге келе отырып Ресей буржуазиялық-демократиялық мемлекетінің құрамында ұлттық облыстардың автономиясын бірігіп талап ету – осы бірігудің басты мақсаты болды».

1917 жылғы Ақпан төңкерісінен соң құрылған Уақытша үкіметтің де, оны құлатып билікті басып алған большевиктік биліктің де бұрынғы отаршыл империя құрамындағы түркі мұсылман халықтарының бірігіп ортақ мемлекет құруынан қатты сескенгені жасырын емес. Міне осы жайтты жақсы білген Әлихан ОГПУ тергеушісі алдында ағынан жарыла қоймағанын ашық айту керек. Ашығына келгенде, Әлихан Ресей империясының отарлығында болған түркі-мұсылман халықтарының біртұтас мемлекетін құруды ұсынып, орыстың төңкерісшіл демократтарын шошытып алмас үшін оны «Ресейдің Шығыс мұсылмандары федерациясы» деп атауды ұсынады. Ол туралы 1917-1919 жылдарғы Башқұрт автономиясының төрағасы Ахмет Заки Валидов өзінің Түркияда жарық көрген естеліктерінде жазып қалдырды. Оның осы естеліктерінен туатын тағы бір маңызды қорытынды: 1917 жылдың қарашасында Қоқан қаласында құрылған, тарихтан «Қоқанд автономиясы» деген атаумен белгілі Түркістан мұхтарияты да Әлиханның тапсырмасымен құрылған болып шығады. «Қазақ халқының көрнекті қайраткерлері Ахмет Байтұрсын, Шыңғыс ханның ұрпағы, Бөкей ордасының аса құрметті өкілі, егде жасқа келген Шәңгерей Сұлтан Бөкейханов, Мұстафа Шоқаев, Жиһанша Досмұхамедов және басқалар қазанның соңы – қарашаның басында Торғай губернаторы Ғалихан Бөкейханның резиденциясына жиналды. Мен бірнеше мәжіліске қатыстым. 28 қазанда Ташкент қаласы да Кеңестердің қолына өтті, сол себепті Мұстафа Шоқаев Орынборда кідіре тұруға бел буды. Қазақ көсемдері маған башқұрт істерін уақытша қоя тұрып, Шоқаевпен бірге Ташкентке баруды ұсынды. Талдау 2 күн жалғасқан мәжілісте жүріп, негізінен біздің келешек тағдырымызды айқындап берді. Демократия идеясы мен Құрылтай жиналысына адал болып қаламыз, бәлшебектерді мойындамай, облыстық автономия саясатын ұстанған Украинаны үлгі етіп алатын болып шештік. Желтоқсан айының соңында (1917 жыл) бір мезгілде Орынборда қазақ және башқұрт құрылтайларын өткізу, Түркістанда да егемендік жолындағы күресті бастайтын болып келістік», - деп мәлімдейді Заки Вәлиди Тоған.

Бүгінгі алаштанушы ғалымдардың назарынан тыс қалып келе жатқан тағы бір аса маңызды тарихи факты – 1918 жылдың жазында Алаш автономиясының төрағасы әрі премьер-министрі Әлихан Бөкейханның тапсырмасымен Ахмет Байтұрсынұлы бастаған, құрамында Міржақып Дулатұлы, Садық Аманжолұлы, Райымжан Мәрсеқұлы және басқалар бар өкілетті делегациясының Қытайға қараған Шығыс Түркістан аумағындағы Шәуешек қаласына барып, жергілікті қазақ ауылдарын аралап, ұзақ қонақтауы. Бұл сапардың негізгі де түпкілікті мақсаты еш жерде ашық айтылып, жазылмаған. Бір мәліметке қарағанда, ол Алаш автономиясының делегациясы Шәуешекке Әлиханның жолдау-хатын жеткізгенге ұқсайды. Шәуешекте олардың құрметіне ән шырқалып, күй тартылып, балуан күрестірілген екен. Әсет ақынның «Алаш» атты толғауы мен Шәуешекте түсірілген жалғыз ғана фотосурет – осы сапардың куәсі болады. Сапардың мақсаты құпия болып қалуына қарап, Әлихан Шығыс Түркістанның қазақтар басым тұратын өңірлерін Алаш автономиясына қосып алуды көздеген жоқ па деген ой да туады.

Әлихан жапондардың тәжірибесін үлгі ете отырып, қазақ елін қысқа уақыттың ішінде мәдениеті мен экономикасы өркендеген әлемдегі жетекші мемлекеттердің қатарына жеткізуді ойлады. Оның кәміл сенімінше, Қазақ елінің дүние жүзіндегі қуатты агро-өнеркәсіптік мемлекетке айналатындай зор әлеуеті бар. «Қазақ» газетіндегі мақаласында ол халқына отырықшылық тұрмысқа көшіп, қолынан келетін ең жақсы кәсібі - мал шаруашылығын өркендетуден бастауды ұсынады: «Еуропада Швейцария жұрты жері Түркістан, Алтай, Алатаудай ғұмырында қар кетпейтін биік тау, малға жақсы, егінге жаман, адамы отырықшы болып қалада отыр, шаруасы мал бағу. Жер аз болған соң малдың басын азайтып, сүйегін асыл қылып мал бағып тіршілік қылып отыр. Қадағын 80 тиын бір сом 20 тиын біздің орыстың қаласында сатылатын ірімшік осы Швейцария шығарған болады. Аустралия жері біздің қазақ жері сияқты шөл, топырағы жасық болған соң Англия жұрты қой бағып мал шаруасын қылып отыр. Аустралия қойының еті төрт ай мұхитта кемемен жүріп келіп Петербор базарында сатылады. Малы көшіп жүр, адамы қала болып отыр».

Қазақтың жері, – деп мәлімдеді Әлихан келесі бір мақаласында, – малдың кіндігі. Кулешов деген орыс ғалымының пікіріне сүйене отырып, ол қазақ қойының етіндей нәрлі ет жер бетінде жоқ. Алайда, деп өкініш білдіреді Әлихан, кең байтақ жері мен төрт түлік малының кәдірін білмей келеді: «Бізде сиыр еті 10 пұт 21

қадақ, Германияда 17-18 пұт. Міне, мәдениет бойы биік-аласасы көрініп тұр. Көп жерде отырып мал да асырай алмады деген осы болады. Қазақта мың адамға 1750 сиыр келеді. Бұл орыстағы мың адамға келетін сиырдан 5,5 есе, Еуропадағы мың орысқа келетін сиырдан 28 есе артық. Қазақ жүрген барлық 240 миллион [десетине] жерді, мұның ішінде мұжық алған жер де бар, миллион қазаққа бөлсең, үй басы 240 десетине болады. Бұл жер мұжық сыбағасы 15-тен 16 есе көп. Жеріміз 16 есе артық, сиырымыз 28 есе артық. Мұның бізден мал басынан асырғаны қайсы?»

Алаш көсемі қазақты егін, мал шаруашылығын жедел дамыту үшін кооперативке бірігуге шақырды. Оған үлгі ретінде Әлихан тағы бір Еурорпа елінің үздік тәжірибесін келтіреді. «Дания деген, – деп жазды ол 1924 жылы «Үлгі алындар! Данияда кәператип пен ел шаруасы» айдарыман «Ақ жол» газетінде шыққан мақаласында, – Еуропадағы кішкене мемлекеттердің бірі. Данияның жері 49 мың 83 шаршы километр. Адамы 2,5 миллион. Жері біздің қазақтың бір оязының жерінен аз, адамы - орташа екі облыстың еліндей...

Данияда жалпы жұрттың күнелткені – егін салу мен мал бағу... Жалпы елдің білімі молдығынан, кәператипке сүйеніп істегендігінен байлық Дания еліне күйедей жаққан. 1899-ыншы жылдың басында Данияда 1 мың 273 кәператибі бар екен. 1 кәператипке 500 бұзаулы сиыр келген. Бұ кәператиптердің сарымай, ірімшік істейтін 4-тен 20 мың сомға дейін тұрарлық заттары бар. Кәператип болмаса, мұндай зор іс 2-3 сиырлы шаруа қолынан келе ме? - «Көп түкірсе – көл болады»

Біздің Ресей мұжығынан Дания мұжығы 19,5 есе бай. Біздің Ресей мұжығы олақ егінші, Дания мұжығы шебер малшы келеді...

Біздің қазаққа қазіргі кезде баласын оқытатын мектеп, жерін гүлдететін су, елге қызмет қылатын... май алатын, жүн жуатын, тері илейтін, ет сататын, мал өсіретін, егін салатын кәператип керек».

Әлихан ұлттық экономиканың ауыр өнеркәсіп саласын тұрғызып дамыту қазақ елінде жергілікті өзін-өзі басқару жүйесі – земствоны енгізу қажет деп санады: «Соқасыз, шалғысыз, машинасыз қазақ болмайды. Көп земство қосылып, күрмеліп, союз болып завод ашпақ. Керек-жаракты осы заводта істетпек».

«Гәп егін салғанда, мал баққанда ғана емес: егін сал, мал бақ, кен қаз, бірақ – шебер бол!» – деп үндеді Әлихан Бөкейхан соңына ерген алты